

ISSN 0350–185x, LXIX (2013)
UDK: 811.163.41'373.45 ; 091=163.41,,11/17“
ID: 199305740
DOI: 10.2298/JFI1369391P
Примљено: 4. априла 2013.
Прихваћено: 5. априла 2012.
Оригинални научни рад

СНЕЖАНА М. ПЕТРОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

О ЗНАЧАЈУ ПРОУЧАВАЊА ТУРЦИЗАМА ИЗ
ПРЕДВУКОВСКОГ ПЕРИОДА
на материјалу *Сџарих српских зайиса и најџиса*
Љубомира Стојановића**

Да би се указало на значај проучавања историјских потврда турцизама за етимологију и историјску лингвистику и данас, у овом раду се даје најпре преглед расположивих студија и приручника за српски језик који у свом материјалу садрже лексику из предвуковског периода, а након списка речи из *Сџарих српских зайиса и најџиса* Љубомира Стојановића које у тим изворима недостају, на примеру речи *дешерме* ‘данак у крви’ илуструје се значај који проучавање турцизама из раних извора може имати за комплетирање њиховог корпуса у српском језику, историјску граматику и дијалектологију турског језика, као и за проучавање правне и културне историје.

Кључне речи: српски језик, дијакронија, етимологија, турцизми, *дешерме*, Љубомир Стојановић.

Љубомир Стојановић, српски историчар и филолог, сакупио је и издао у шест томова грађу из старих српских записа и натписа за кључно са 1830. годином. Томови су објављени између 1902. и 1926. године, а 1982. и 1988. године Српска академија наука и уметности, Матица српска и Народна библиотека Србије објавиле су фототипско издање уз стручне поговоре. Како стоји у предговору аутора првој књизи, план је био да грађа буде издата у три тома, али су због обима публикована још три наставка. У овим књигама велики број

*snezzanaa@gmail.com

** Овај чланак је резултат рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ (бр. 178007), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

записа и натписа штампан је први пут, а објављени су и сви они који су се до тог времена појавили у домаћим и страним публикацијама. Како се ради о делу широког захвата, као и о рукописима нимало лаким за рашчитавање, у издању се појављује извештај број грешака. Њих је уочио још сам Стојановић и намеравао је да изда исправљено и допуњено издање, што се, нажалост, није догодило, али се примерак са његовим забелешкама чува у Архиву САНУ.

Турцизми посведочени у књижевно-историјским списима из предвуковског времена у српском језику значајни су као документ о најранијим писаним поменима ових позајмљеница, али и за проучавање хронологије и историје језичких и културно-цивилизацијских контаката Срба и Турака током владавине Османског царства на простору Балкана. Да би се имали ваљани подаци о хронологији појављивања турцизама у српском језику и евентуално сачини историјски речник ових позајмљеница неопходно је имати свеобухватне и поуздане историјске лексикографске приручнике самог српског језика. Нажалост, у овом погледу турцизми деле судбину свих осталих лексичких слојева у српском језику: таквих приручника има мало, а грађа у њима је недовољно систематично ексцерпирана и некомплетна (Влашић-Поповић 2011: 323–324). То значи да свеобухватан корпус турцизама из ранијих раздобља још увек није сачињен иако се подаци о њима могу наћи у радовима мањег обима публикованим у часописима, али и у општим (RJA) и специјализованим лексикографским приручницима (Stasnowski 1967; Михалловић I–II). Два велика речника тезауруса *Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ* (RJA) и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (РСА) имају различит методолошки приступ дубини захвата у лексичку прошлост. Поред тога што још увек није завршен (тренутно се ради почетак слова *й*), доња временска граница РСА досеже углавном до епохе Вука Караџића (Михалловић I: III), те стога он није релевантан за датирање првих потврда. RJA је комплетан, публикован у двадесет и три тома, и обухвата грађу од почетака српске писмености до савременог доба. Међутим, ни у његов корпус нису ушли сви релевантни књижевно-историјски извори, нити је ексцерпција, како ће показати наш узорак, доследно спроведена чак и онда када се дела налазе на списку извора. То је случај и са речима турског порекла из *Сѣтарих српских зайиса и наййиса* Љубомира Стојановића, којима се овај рад и бави. Лексички материјал из овог обимног дела уврштен је у грађу RJA тек од седмог тома, пошто су ранији издати или били припре-

мљени за штампу пре објављивања одговарајућих књига *Зайиса и наийиса*. Стога се чак ни овај речник не може сматрати репрезентативним за датирање првих потврда на основу ових књига, како за турцизме, тако и за друге позајмљенице и речи словенског порекла.

Проучавање хронологије турцизама у српском језику нема традицију у домаћој средини. Том темом најозбиљније се бавио пољски слависта и оријенталиста Станислав Стаховски, који је поред неколико чланака (STACHOWSKI 1967a; 1968; 1969; 2000) објавио за сада једину студију под насловом *Studia nad chronologią turcizmów w języku sersko-chorwackim* (STACHOWSKI 1967). Имплицитно, премда не и исцрпно, турцизми су са тог аспекта обрађени и у двотомном речнику Велимира Михајловића под насловом *Грађа за речник старих речи у предвуковском периоду*, издатом 1972. и 1974. године (МИХАЛЛОВИЋ I–II). Оба аутора у уводима истичу потребу да се истраживања ове врсте систематски обаве и свој рад виде као допринос утврђивању најранијих потврда презентованих речи у српском језику. Не само из разлога што су једине, ове студије, иако објављене пре пет, односно пре четири деценије, драгоцене су и незаобилазни приручници за проучавање историјског аспекта позајмљеница у српском језику и данас.

У три речника који доносе најраније потврде турцизама (RJA; STACHOWSKI 1967; МИХАЛЛОВИЋ I–II) недостаје један, невелики али ипак значајан број турцизама из *Зайиса и наийиса* Љубомира Стојановића. Издвојили смо њих шеснаест и разврстали их према критеријуму посведочености односно непосведочености у наведеним приручницима:

РЕЧИ КОЈЕ НЕ БЕЛЕЖИ НИЈЕДАН ОД ПРИРУЧНИКА:¹

аршин ‘стара мера за дужину (трговачки ≈ 0,68 м, грађевински ≈ 0,75 м)’; аршинъ: та мѣ дадо ꙗꙗ аршина платна ... дадо (недатиран податак, један од пет записа на рукопису из XV в., вероватно млађи, х се изгубило у дадо) (СТОЈАНОВИЋ VI 9367°); од тур. *arşin* ‘id.’ (EPCJ 1: 221).

дешерме ‘сакупљање, регрутовање деце за јаничарску војску (данак у крви)’ 1647: Миндошадше лето више рати велике на югъ и на северъ: на югъ на Малъгъ, на северъ на Задаръ. Търци воеваше ꙗꙗ лета, и ничтоже хспеше, и многи Търци погнвоше и многе дешерме виши (!) ꙗꙗ тисѣци сресникѣ (!) мо(ма)ка похваташе и х Цариградъ ѿведоше (СТОЈАНОВИЋ IV 6397°); од тур. *devşirme*, *değşürme* ‘id.’.

¹ Осим речи *машрајѣ* и *милѣ* у RJA нису ни могле бити наведене потврде из *Старих српских зайиса и наийиса* стога што су цитирани томови овог дела објављени након публикавања одговарајућих свезака RJA.

јузели ‘сто педесет’ 1761: беше зао господарь ѿ Београда надн, Мацарь Ясань, нскаше ѿ насъ юзълн [1850] гроша на монастир (СТОЈАНОВИЋ VI 10303°); од тур. *yüz* ‘сто’ и *elli* ‘педесет’ (ŠKALJIĆ 375; 267).

кеса ‘врећа, новчаник’ 1755: Да се зна када се расѣ Треблеса и тѣ бн каквѣ (!) и погнѣ Тѣрака више од дѣве(де)сет, и мала за наадѣ кеса и Треблаши ннда ѡзѣше два днѣла зѣмле и длнни (СТОЈАНОВИЋ VI 10286°); од тур. *ke-se* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 406).

мал ‘имовина, стока, благо’ 1755: Да се зна када се расѣ Треблеса и тѣ бн каквѣ (!) и погнѣ Тѣрака више од дѣве(де)сет, и мала за наадѣ кеса и Треблаши ннда ѡзѣше два днѣла зѣмле и длнни (СТОЈАНОВИЋ VI 10286°); од тур. *mal* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 444).

машрапа ‘чаша, посебно она са украшеним стаклом; суд за воду’ 1637: а коѣдера тврѣднѣ ·ѿ· а ·ѿ· злаа, и седацѣ маѣрапа коситирнѣ, и пакѣ сндатнница ·ѿ·, и една ѡ чѣмѣ (с)е масло светн запис у рукопису манастира Раковца (СТОЈАНОВИЋ I 1300°); од тур. *maşraba* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 448).

милѣ ‘имовина, имање у приватној својини, земљиште на коме се налазе кућа и окућница; богата летина’ 1778: при[ложн] свон мнѣѣ (СТОЈАНОВИЋ II 3482°; VI 10337°); од тур. *milk* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 463–464).

тефтер ‘свеска; регистар; трговачка књига’ XV–XVI в.: свѣдоцн протопопа по^опѣ Новакѣ (те)фтере [...] на ноднк Калоганѣ свѣдокѣю и писѣх. (СТОЈАНОВИЋ II 9685°); од тур. дијал. *tefter* ‘id.’ (ПЕТРОВИЋ 2012: 278).

РЕЧИ КОЈЕ НЕ БЕЛЕЖЕ STASNOWSKI 1967 И RJA:

ракија 1612: нн (к)ѡснѣхъ внна нн ракиѣ, манастир Житомислиѣ (СТОЈАНОВИЋ I 999°); од тур. *raki* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 530).

шиник, шиниѣ ‘стара запреминска мера за жито и друге течне материје, различите величине’ 1558: И то лето беше великѣ гладѣ по зѣмлн и велнка скѣпоѣа житѣна: шинниѣ пшенице изидѣ по ·ѿ·, а ражн и хѣлѣде и проса по ·ѿ· и ·ѿ·; шинниѣ ѡпѣса по ·ѿ· и ·ѿ· (СТОЈАНОВИЋ I 594°); од тур. *şinik* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 589–590).

РЕЧИ КОЈЕ НЕ БЕЛЕЖИ STASNOWSKI 1967:

кавга ‘свађа, сукоб; оружана борба’ 1755: Да се зна када се расѣ Треблеса и тѣ бн каквѣ (!) и погнѣ Тѣрака више од дѣве(де)сет, и мала за наадѣ кеса и Треблаши ннда ѡзѣше два днѣла зѣмле и длнни (СТОЈАНОВИЋ VI 10286°); од тур. *kavga* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 402).

капичија ‘чувар капије, службеник високог ранга на двору или у конаку’ 1602: ѡвогда капнѣѣ, ѡвогда чѣѣше, ѡвогда ѣанѣчѣре дѣчѣкѣѣѣн Херцеговина, *капичија* из 1792 (СТОЈАНОВИЋ VI 10087°);² од тур. *kapıcı* ‘id.’ (ŠKALJIĆ 393).

***кујунѣија, кујунѣија** ‘занатлија који израђује накит и друге предмете од злата и сребра’ 1564: въ мѣстоу Сѣраекѣ въ благочѣстивѣго христѣа-

² Михајловић I: 244 у напомени наводи овај пример.

ннна доѡдоу Мнѡанла кѡюѡжѡе Деснаан [мало више: Дѡснаанча] писао дијак Дмитар (СТОЈАНОВИЋ I 645^о); од тур. *kuuyumcu* 'id.' (ŠKALLIĆ 422–423).

ортак 'сарадник, пословни партнер; пријатељ' 1619: Ћю кннгѡ приложн ердонаѡ Мардарѡе н ѡртакъ Ћѡаннѡ манастир Житомислиѡ (СТОЈАНОВИЋ I 1071^о); од тур. *ortak* 'id.' (ŠKALLIĆ 503).

чауш 'водник' 1602: ѡвогда капнѡѡе, ѡвогда чаѡше, ѡвогда ганнѡаре дочекѡюѡн Херцеговина, *kapixija* iz 1792 (СТОЈАНОВИЋ VI 10087^о);⁴ од тур. *çauş* 'id.' (ПЕТРОВИЋ 2012: 305).

чоха 'врста вунене тканине' XVIII в.: пар алнна едннѡ горнѡ ѡѡ цаѡка, дрѡѡѡ ѡѡ чѡе фннѡ запис из манастира Лепавине (СТОЈАНОВИЋ VI 9673^о); од тур. *çoha* 'id.' (ŠKALLIĆ 179).

Као најилустративнији пример значаја даљих истраживања туризама из историјских извора издвојили смо *дешерме*, другу реч на нашем списку, у значењу 'сакупљање, регрутовање деце за јаничарску војску (данак у крви)'. Она је забележена у рукопису из 1647. године у следећем примеру: Прошлог лета били су велики ратни походи на југ и на север: на југ на Малту, на север на Задар. Турци су ратовали 3 године, и ништа не успеше, и многи Турци погинуше, и многе су **дешерме** биле 12 хиљада српских момака похватише и у Цариград одведоше.

Ова реч није посведочена ни у једном од речника српско-хрватског језика, нити описном нити етимолошком.⁵ Значај ове потврде, поред тога што представља прво и једино писано сведочанство о њеном постојању у старијем српском језику може се сагледати на још неколико нивоа.

На балканолошком нивоу ова реч представља потврду у још једном, трећем по реду језику, што овом туризму доноси статус лексичког балканизма. Осим у српском она је посведочена још у новогрчком *υποσυρμιές* 'припремни контингент јаничара' и албанском *devshirme* 'хришћанска деца сакупљена за јаничарску војску' (DIZDARI 2006: 212).

Са аспекта историје и дијалектологије турског језика, српски облик може сведочити о једном архаичнијем облику турске речи од

³ Михајловић II: 437 ову потврду наводи у напмени.

⁴ Михајловић II: 752 у напмени наводи исти пример али га погрешно датира у 1603. годину.

⁵ Иако реч *девширме* не бележе лексикографски приручници српског језика, она се као правни термин може наћи у стручној, оријенталистичкој и историографској литератури, као и у савременој публицистици.

које је непосредно позајмљен. Поред стандардног и најраспрострањенијег облика *devşirme*, пореклом од глагола *devşirmek* ‘сакупљати (цвеће, јагоде)’ у турском је посведочена и старија варијанта *düşürme(k)* ‘(из)бацити’. Овај облик глагола и глаголске именице стоји најближе новогрчком облику. Обе турске форме глагола воде порекло од још старијег облика који је гласио *değşürmek* (TIETZE 1: 605 s.vv. *devşirme*; стосм. *devşür-*; ib. 578 s.vv. *değşür-* I, *değşür-* II). С обзиром на то да се глас -ğ- регуларно губи у турцизмима, турски предлог најприближнији српској потврди био би *değşürme*. Стога би овај српски пример, иако хапаксан, могао сведочити да се и старији облик *değşürme* у турском језику XVI и XVII века користио као правни термин.

Ова потврда је значајна и из перспективе правне и културне историје. То што се она више не јавља у српском језику од друге половине XVII века наовамо није необично. Наиме, систем *девишirme* већ крајем XVII века практично је замро, а почетком XVIII и званично је укинут. Тиме је и престала потреба да се тај термин користи. Међутим, као историјски феномен, тај је појам остао да живи у народу, другачије именован као *данак у крви*. У облику идентичне синтагме овај термин посведочен је у бугарском, румунском, македонском, словеначком и још неким другим језицима. Расположиви српски извори, међутим, не показују његову велику старину као ни то да се ради о народној речи. Са друге стране, као народни термин, до XIX и XX века очували су се само називи за особу која је у службу доведена системом *девишirme* или *данка у крви*: *аџами-оглан*, *аџеми-оглан*, *аџамоглан*, *аџемоглан*, *аџамоглџан*. Ове речи воде порекло од тур. *асатоџлан*, *асатџ оглан* ‘јаничар’ и представљају балкански турцизам, уп. рум. *аџемоглџан*, *азамолиџан*, *иџамоглџан*, нгр. *аџџаџоџлџанџидџес*. Овај термин посведочен је и у мађарском *асџатоглџан*, *анџсар џсамоглџан*, *асџетоглџан* и пољском *адџиџамоглџан* (Сухачев). Пошто је систем *данка у крви* био примењиван готово искључиво на простору Балкана, разумљиво је што и сама реч представља балканизам. Међутим, занимљиво би било испитати када је и зашто страни термин замењен домаћом синтагмом, док је назив за појединца сачуван у изворном облику, чак и раширен ван граница Балкана.

На основу наведених речи и анализираног примера може се закључити да је проучавање турцизама из књижевно-историјских извора из предвуковског периода и даље актуелно и значајно за датирање првих помена ових позајмљеница и праћење историјата њихових

фонетских и семантичких особености. Потврде појединих речи, попут *дешерме*, које не бележе чак ни стандардни лексикографски извори, могу допринети лингвистичким истраживањима и из шире области туркологије и балканистике, као и културне историје. Поред тога, оваква анализа указује и на потребу израде специјалистичког лексикографског приручника. Подаци о хронологији и првим потврдама речи турског порекла у словенским језицима углавном се налазе у оквиру општих речника тезауруса. У новије време појавио се *Slownik historyczny turcizmów w języku polskim* Станислава Стаховског (Stachowski 2007), где су подаци о турцизмима у пољском језику ексцерпирани из историјских извора дати много исцрпније и прегледније него у стандардним речницима. Такав поступак показује да издвајање одређених слојева лексике у засебне историјске речнике омогућава њихово сагледавање у много јаснијој културно-историјској перспективи. Речник сличног профила није сачињен ни за један од јужнословенских језика, чији је контакт са турским народима био и дуготрајан и вишеслојан. За српски језик биће га могуће саставити тек када, ако не сав, а оно барем већи део релевантне историјске грађе буде доступан и на адекватан начин лексикографски обрађен.

Циџирана лиџераџура

- Влађић-Поповић, Јасна. „Српска етимологија између дијакроније и дијалектологије“, *Грамаџика и лексика у словенским језицима*, Матица српска / Институт за српски језик САНУ, Нови Сад – Београд, 2011: 323–336.
- Михаљовић, Велимир, *Грађа за речник сџраних речи у џредвуковском џериоду I–II*, Нови Сад, 1972–1974.
- Петровић, Снежана. *Турџизми у сџском џризренском говору*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Стојановић, Љубомир. *Сџари сџрпски заџиси и најџисис*, Београд I 1902 (1°–2086°), II 1903 (2087°–4725°), III 1905 (4726°–6082°); Сремски Карловци IV 1923 (5984°–7277°), V 1925 (7279°–9322°), VI 1926 (9329°–10522°).
- Суџачев Н. Л. и А. Х. Гирџанова, Ју. А. Лопашов. *Турџизми в џязыках Југо-Восточной Европы*. (Опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных). Ред. Н. Л. Суџачев. Руккопис.

- DIZDARI, Tahir *Fjalor i Orientalizmave në Gjuhën Shqipe*, Tiranë: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam / Organizata Islame per Arsim, Shkencë dhe Kulturë, 2006.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I-XXIII*, Zagreb 1880–1976.
- STACHOWSKI, Stanisław *Studia nad chronologią turcizmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków 1967.
- STACHOWSKI, Stanisław „Турцизми в словарье Я. Микали.“ *Этимология* 1965, Москва, 1967а: 196–210.
- STACHOWSKI, Stanisław „Die Turcizmen in dem “Slavenosrbskij leksikon” aus dem J. 1790“. *Slavica* VII, Debrecen, 1967б: 231–236.
- STACHOWSKI, S. „Przyczynek do chronologii turcizmów w języku serbsko-chorwackim“. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 8, Warszawa, 1969: 303–309.
- STACHOWSKI, Stanisław „Źródła węgeierskie do chronologii turcyzmów w języku serbsko-chorwackim“. *Јужнословенски филолог* LVI/3–4, 2000: 1091–1101.
- STACHOWSKI, Stanisław *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*. Kraków: Księgarnia akademicka, 2007.
- ŠKALIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. – 4. izd. Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- TIETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul – Wien, 2002–.

Summary

Snežana Petrović

ON THE IMPORTANCE OF STUDYING TURCIZMS FROM THE PRE-STANDARD EPOCH OF THE SERBIAN LANGUAGE

(On the selected material from *Stari srpski zapisi i natpisi* by Ljubomir Stojanović)

Turcizms attested in written sources from the pre-standard epoch of the Serbian language are significant for studying the chronology of this type of loanwords, as well as for the insight into the history of language and cultural contacts between the Serbs and the Ottoman Turks. Ljubomir Stojanović's six volume book *Stari srpski zapisi i natpisi* often presents the first written evidence of turcizms in the Serbian language. Relevant lexicographic resources including this material in its corpora, and thus offering the historical linguistic data for the Turkish loanwords in the Serbian language, are very few (RJA, STACHOWSKI 1967 and МИХАЛЛОВИЋ) and not always reliable. The paper analyzes

sixteen Turkish loanwords from the Stojanović's book, not included in these three manuals: *aršin*, *dešerme*, *juzeli*, *kesa*, *mal*, *mašrapa*, *milć*, *tefter* (absent from all the manuals), *rakija*, *šinić* (absent from RJA and STACHOWSKI 1967), *kavga*, *kapičija*, *kujunžija*, *ortak*, *čauš*, *čoha* (absent from STACHOWSKI 1967). The importance of studying Turkish loanwords from the pre-standard epoch is presented through the etymological analysis of the word *dešerme*, hitherto not mentioned in a single dictionary of the Serbian language, descriptive nor etymological.

Keywords: Serbian language, diachrony, etymology, Turkish loanwords, *dešerme*, Ljubomir Stojanović.